

Записки на етнографа

Ст. Костов и А. Стоилов, етнографи при Първа и Втора армия,
1916-1917 г.

Стефан Л. Костов, етнограф при Първа армия

Етнограф при Щаба
на 1-ва отделна армия
№ 5

До Началник-щаба на
1-ва отделна армия

гр. Битоля

20 юли 1916 г.

Господин полковник,

чест ми е да Ви представя този кратък доклад за обиколката ми из района на армията.

Пълно и системно изложение на събраните етнографически материали и наблюдения ще мога да Ви представя, когато завърша обиколката си из новите земи и проуча материалите.

Първата ми работа, щом пристигнах при поверения Ви Щаб в гр. Ниш през м. ноември м.г., беше да потърся материалите на белградските музеи. Тези материали след обявяването на Австро-сръбската война били пренесени в Ниш, обаче след настъплението на нашата армия в сръбска територия били дигнати. От противоречивите показания не можа да се установи къде са били отнесени. Едва в Скопие през м. декември можах да се открият следите им. Част от тези материали били първо пренесени в Скопие, а след нашата мобилизация — в гр. Митровица. Там ще да са били пренесени и складираните първо в Ниш материали. Така те бяха намерени и заети от австрийците.

В Скопско и Тетовско посетих няколко села, обаче не можах да намеря нищо ново за колекцията на Народния етнографически музей.

След пристигането ни в Битоля на 22.XII. м.г. започнах обиколката си из битолските села. В тях и у битолските антиквари намерих доста много материали за музея, които попълниха колекцията, що бях събрал по-рано из тия места във време на Балканската война през януари 1913 година.

От 2.1.1916 г. стар стил до 17.7. нов стил обходих следните селища из района на армията: Битолско — Долно и Горно Оризари, Ноаци, Караман, Кърклина, Ращани, Кукуречани, Беранче, Стари Сръпци, Св. Тодор, Чепигово, Паша Рувце, Обършан, Бела Църква, Водяни, Света, Слепче, Слепченски манастир, Смилево, Гопеш, Гявато, Лера, Рамна, Сръпци, Цапари, Раотино, Магарево, Търново, Диово, Брусник, Лахци, Буково, Кръстово; Прилепско — Дабница, манастир Трескавец, Мажуйчища, Мраморани, Дубгъчани, Небрегово, Дреново, Десово, Браилово, Слепче и манастира, Зърце и манастира, Жабяни, Долнени, Сенокос, Бело поле, Вранчс. Заполжани, Големо и Малко Коняри, Върбяни; Крушевско — Кривогащани, Алданче, Нерово, Турско, Локвени, Житош и манастира. Борина, Белушин, Селце, Харилово; Демирхисарско — Джван, Долонци, Брезово, Цер, Горно и Долно Църско; Порече — Брод, Суодол, Локвица, Вир, Црешново, Белица, Тажево, Брез, Ковач, Самоков, Рамнье, Калугерец, Могилец, Монастирец, манастир св. Пречиста, Тополница, Слатина, Грешница, Девич, Требино, Русянци; Кичевско - Йериновци, Премка, Туин, Архангел, Доленци, Ягол, Поповяни, Заяс, Мидинци, Добреновец, Ясрец, Лахчани, Кленоец, Попоец, Подвис, Пополжани, Видрани, манастир св. Пречиста, Бръждани, Свинища, Козица, Кладник, Белица; Гостиварско — Таимища, Стретково, Ново село, Търново, Сърбиново; Охридско — Мраморен, Сливово, Слатино, Оздолени, Ърбино, Издеглаве, Средореч, Белчища, Ботун, Климецани, Нешеища, Требинище, Оровник, Подмолъе, Лионще, Вапила, Локочери, Косел, Лесковец, Скробатино, Велгощи, Рамно, Велестово, Конско, Полшани, Пешчани, Трапеица, Любанища, манастир св. Наум, Пишкупци, Тушемище, Загоричани, Върдова, Старова, Поградец, Каливач, Требинье, Подкожан, Горно и Долно Селце. Кърчова, Монастирец, Бързеща, Кюкус, Елбасан; Стружко — Вишни, Окиси, Вехчани, Лабуница, Боросц, Таш, Моруница, Ложани, Дрислайца, Вранища, Моруница, Миолешово; Ресенско — Кривени, Янкоц, Царидвор, Дърмени, Покървеник, Лесковец, Стенье, Конско, о-в Град, Бела Църква, Подмочани, Грънчар, Курбиново, Сливница, Крани, Харвати, Щърбово, Наколец, Любойна, Браичино, Долно Дупени и много още български, турски и влашки села, които минах пътьом.

През м. февруари трябваше да прекъсна обиколката си за известно време — едно че нямаше вече никаква храна за конете, с които пътувах, и друго — трябваше да оправдая изразходвания кредит и да предам купените материали в музея.

На 10 март пак подкачих обиколката си. Наблюденията ми бяха почти изключително върху веществената култура на населението — селище, сграда, покъщнина, сечива, храна, облекло, текстилни и металически накити, като правих и съответни фотографически снимки. Съвкупността на тия наблюдения разкрива свършено прост живот на бедно поробено земеделско население, в чийто дом едва що е започнала да прониква европейската култура чрез най-необходими предмети за чисто физически живот; неграмотно население без никакви културни нужди, чиято всекидневна тежка работа е изключително само за прехрана. Голям процент от мъжкото население от ред години насам емигрира в България, Румъния, Сърбия, Америка и др., като хлебари, търговци, дюлгери, прости надничари и пр., и много от тези гурбетчии всяка година редовно се завръщат в родината си. Ала тяхното влияние за културното повдигане на останалото население е съвсем слабо.

Нерядко в затънтени планински села всред първобитни едноогнищни къщи със сламени покриви се издига бяла двуетажна къта, покрита с керемиди, на някой малко забогатял гурбетчия. Но каквато с наредбата в първата, такава с и във втората: домашният живот в двете къщи по нищо не се отличава един от други. Огницето в двете къщи е в центъра без комина, а не до стената с комина и когато огънят гори, непривикнал човек не може да стои в задимената стая. Разликата е тази, че в първата къща хората и добитъкът са заедно, а във втората добитъкът е под одаята в пондилата (избата). Причината на това е, от една страна, традицията: "Тако се нашло от старо време", от която македонецът не тъй лесно може да се откаже; от друга — желанието му с нищо да не даде да се разбере, че той има нещо повечко от другите, защото веднага може да бъде обран от турците. Традицията и страхът са най-силните от факторите, които обуславят живота на македонца в продължение на дълги години. Разбира се, след Освобождението страхът ще изчезне и населението скоро ще се убеди, че традицията не винаги е полезна, и ще даде голям прием на новата култура — нещо, наблюдавано и в свободна България.

Противно на бедната домашна обстановка македонската носия, особено женската, е извънредно живописна.

Основна форма на облеклото е: за жени — широка конопена везана риза, бял вълнен клашеник без ръкави, украсен с разноцветни, предимно червени нашивки, черен вълнен плетен пояс, дълъг някъде до 50 см, вълнена шарена престилка, черно или червено джубе без ръкави, вълнени шарени чорапи и забрадка — някъде везана, а някъде проста шамня; за мъже — проста бяла конопена риза, някъде малко везана, вълнени бечви или шалвари, антерия, джамадан без ръкави, долама, вълнен пояс, къса гуня с ръкави до лактите и качулка, някъде и кюрдия до колене. Тази основна форма на чисто земеделското облекло много варира в обходената площ било по кроеж, било по цвят и накити. Облеклото се прави от бял домашен вълнен шаяк, а напоследък някъде черен, за да не се перат често дрехите. Засега не купих никакви костюми — едно, че в музея има доста от този край, и друго, че цените им са доста високи при днешната скъпотия. При това облеклото, както и предметите на материалната култура не се застрашават от бързо изчезване, така че те могат да се доставят при по-нормални времена. Друг е въпросът с народното везмо, което след запрещението на Македонския революционен комитет през 1903 г. на много места жените вече съвсем не везат, но и туй, което се везе сега или пък е останало като спомен от баба и прабаба, намери ревностни любители в лицето на немците, които не жаят средства, за да ги откупят. Затова аз трябваше да бързам да събера и запазя от изчезване колкото е възможно повече и по-стари шевици и мога да кажа, че въпреки голямата конкуренция аз успях да събера маса материали из обходените краища.

Сега Етнографическият музей вече притежава предостатъчна колекция, добре определена, за научното изследване историческото развитие и географическото разпространение на това народно изкуство в южните ни нови области. Всяка от тези области има везмо с характерни за него орнаменти и колорит, които явно ни упътват към началото му във византийското и източното бродерийно изкуство, и, от друга страна, то хвърля светлина и върху историческото развитие въобще на македонското народно облекло.

На първо място между събраните материали трябва да спомена тъй наречените сокаи (Битолско, Прилепско, Охридско и Стружко) или решмета (Поречко и Кичевско), с които преди 50 и повече години младите невести си покривали главата и лицето. Те са конопени кърпи, дълги до 1 м и широки до 25 см, цели извезани бод до бод с разноцветна вълна или коприна. Цвят предимно червен и орнамент геометричен. Горните два ъгъла са свити като качулка и покриват главата; останалото виси на гърба и е украсено с дълги червени ресни, сребърни монети и мъниста. Качулката се прикрепя с подбрадник, обшит също със сребърни монети. Качулката се покрива с друга продълговата бродирана със сърма и коприна и украсена с червени ресни, монети и жабки кърпа — убрус, така че единият ѝ край виси на плещите, а другият съвсем закрива лицето на невестата. Тъй забулена, отвеждат невестата в черква, венчават я и чак в къщи кумът премята предния край на урбуса над главата и открива лицето ѝ. Везмото на тия два накита е извънредно архаично. Те са вече изчезнали и едва ли могат да се намерят някои цели екземпляри по затънтени планински села, и то само вълнени. Из цялата си обиколка аз събрах достатъчно вълнени, а копринени, които са много по-изящни, едва пет сокая. Убрусите са още по-редки и намерих само три копринени и три вълнени в Кичевско и Порече. Някога си антиквари евреи за нищо и никаква цена са ги събирали и изнасяли през Солун за Европа и Цариград, особено когато Върховният македонски революционен комитет забрани всички подобни накити по цяла Македония. Оттогава започна и упадъкът на македонската шевица. Не може и дума да става за някакво сравнение между старата и днешната шевица. В Стружко и днес се намират сокаи, само в по-нова форма — същата дължина, а ширина до 15 см, везани предимно с червена коприна и черна вълна, долу украсени с дълги черни ресни. Старият убрус днес в Битолско и Стружко е заменен с нов, носен от всички жени. Дълга бяла кърпа с пришити на двата края тъкани червени квадратни парчета и червени ресни в Битолско; квадратна бяла кърпа, единият край бродирал предимно с черна коприна, а в по-ново време тъкан с предимно червени орнаменти — в Стружко. Като този последният се е носил доскоро в Охридско, само че шевицата му е по-широка и е везана с предимно червена коприна. От всичките тези убруси взех по няколко екземпляра за музея.

На второ място трябва да спомена тъй наречените ръкавчиня из Битолско — везани изключително с бяла и червена коприна нашивки за украсяване ръкавите на клашниците. Те са вече изчезнали; от тях можах да събера десетина чифта из някои битолски села. Орнаментите са чудно хубаво стилизирани растителни мотиви.

Особено впечатление прави и днес още женската риза с изящно везаните си ръкави, поли и пазви. Такива ризи и бродирани части от ризи събрах в голямо количество. Трябва да забележа, че местопроизходението на всички събрани шевици е точно установено, а също така по възможност и датата на всяка шевица, името и възрастта на жената, която я е везала.

Тия си наблюдения не насочвах само върху българското население, а и върху съседни и инородни племена — албанци и власи, за да си обясня, някои взаимни влияния и отношения. За наблюдение в областта на духовната култура и езика — народни песни, приказки, вярвания, обичаи и др., за които е необходимо по-дълго заседяване на едно място, аз нямах време и оставих за по-сетне. Не правих също така наблюдения и върху физическия тип на населението, понеже не е в моя компетенция.

Тук мога да кажа само, че новите области представят обилен и интересен материал за специалиста антрополог.

От многото безстопанствени материали прибрах за музея един килим в Скопие и десет килимчета в Битоля; останалите видени от мене не представляват никакъв интерес за музея. Освен това събрах сръбски офицерски и войнишки униформи (цели и части) и сабли за бъдещия военен музей.

В обиколките си намерих множество развалини от антични селища и сгради, също така много стари черкви и манастири, интересни със своята архитектура и фрескова живопис. Необходимо е час по-скоро да се посетят тези старини от археолози.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 935, л. 22-25)

Етнограф при щаба на
1-ва отделна армия
№ 5

До щаба на действующата армия
Разузнавателна секция

20.10.1916 г.

Рапорт

По заповед на Началник-щаба на 1-ва отделна армия на 6 м.м. заминах през селата Нижо поле, Брайчино, Любойно, Долно Дупени за с. Герман в заетата от нашите войски гръцка територия край Преспанското езеро. Целта ми беше да прибера от това село известния Самуилов надпис и го пренеса в София.

Селото е чисто българско и е наречено по името на цариградския патриарх Герман от XII в.; същото име носи и селската черква — малка средновековна сграда. През 1888 г. била съградена по-голяма черква до самата стена на старата, тъй че днес двете черкви образуват едно цяло. Според преданието гробът на казания патриарх, признат за светец, се намирал в малката черквица. Между подните плочи на последната, които били дигнати за голямата черква, се намира една със старинен словенски надпис. Още тогава ресенският жител г. Евтим Ляпчев, и до днес още жив, прочел в надписа името Самуил и други някои думи. Целият надпис не е могъл да се разчете, защото единият ъгъл на плочата е бил отчупен или при вдигането ѝ, или по-рано. През 1898 г. надписът бе видян от директора на руския археологически институт в Цариград, Успенски, и на следната година бе издаден и обяснен в Известията на същия институт, IV, вып.1, 1899 г. заедно с бележките на Флорински и Милетич. Милетич писа по същото и в Български преглед, г.V, кн.1X-X. А Иречек и Ягич писаха в Archiv fur slav. Philologie, XXI. Обаче с положителност не можах да се възстановят имената на Самуиловите родители, особено това на майка му, от което бе запазена само последната буква. Търсените имена станаха известни от обнародваните прибавки във Виенския Скилицов препис № 74 и надписът можа напълно да се възстанови. В този препис се казва, че Самуил и братята му били синове на мощен комис Никола и майка Рипсимия. За този надпис е писал и Йордан Иванов в книгата си "Български старини из Македония", откъдето са взети горните бележки.

Плочата е правоъгълна — дълга 1,25 м, широка 0,52 м и дебела 10 см, тежка около 150-200 кг. По средата са издълбани три легла за метални кръстове, последните липсват. Плочата от двата края е отчупена, а надписът е в левия долен ъгъл. Всичко са 11 реда, от които само първите два цели.

Възстановен, надписът гласи:

† В(В) | НМА ШТЪЦА Н СЪ-
НМА Н СТАГО ДОУХА А-
ЗЪ САМОНПЪ РАБЪ БЖ(Н)
ПОЛАГАЯ ПАМАТЬ (ШТЪЦ-)
Ў. Н МАТЕРН Н БРАТ(У Н-)
А КРЪСТЪХЪ СН(ХЪ) -
НМЕНА ОУСЪПЪШ(НХЪ КН-)
КОЛА РАБЪ БЖН (РНΨНМН)
Ъ ААВ(Н)ДЪ МАПНСА(СА ВЪ)
ЛЪТО ОТЪ СЪТЪ(ОРЕМНА МИРО-)
У ꙗ̄Ѡ̄ : ꙗ̄Ѡ̄ . ННЪАН(КТА ꙗ̄).

(Буквите в скоби не се четат на плочата).

Надписът датира от 6501, индиктион 6 от сътворението на света, или 993 година след Христа, следователно той е най-старият български каменен надпис, па и въобще славянски. Когато е станал известен в науката, гърците са го търсили, но селяните и свещениците в селото, добри българи, са го укрили. Те дори не са решили да го продадат на Успенски, който им давал 500 наполеона. Когато след Първата Балканска война селото Герман се паднало в гръцка територия, гърците пак го търсили, за да го унищожат, без съмнение, но не могли да го намерят. Селяните не знаят потеклото на плочата и я смятат надгробна на св. Герман, имат я за светилия, без която селото би пострадало от нещо.

Една седмица преди моето пристигане войводата Кръстьо с няколко четници се опитал да я дигне от черквата, дето я пазили. Селяните обаче узнали това и мало и голямо се вдигнало да я запази. Когато пристигнах, събрах свещениците и епитропите и им обясних важността на надписа за нашата история, а след това ги помолих да ми я предадат. От страх пред селяните и гърците те отказаха да ми я дадат доброволно, дадох ми ключовете, та аз сам да я взема от черквата, уж без тяхно знание. През нощта аз, кандидат-офицерът Йордан Трайков, конният ми ординарец и двама

четника влязохме в черквата, изнесохме плочата из олтара и я натоварихме на колата на един турчин от съседното село Ръмби, който я пренесе в село Наколец, а оттам с друга кола — в Битоля. От Битоля пренесох плочата в София и я предадох на Народния археологически музей.

На връщане от с. Герман аз обиколих селата Нивици, Винени и Айл, за да допълня етнографическите си наблюдения из Преспанския край, които бях събрал през месец януари и февруари т.г., а, от друга страна, да събера още някои надписи от с. Винени и Айл, където има множество стари български черкви. Черквата в турското село Винени беше съвсем залята от придошлата езерна вода. Надписът, за който ми говориха някои българи от околните села, се оказа гръцки с две само гръцки имена. В развалините на Ахилските черкви са запазени съвсем малко надписи, и то гръцки и нови. Някои от тях предава Йордан Иванов в споменатата книга. Ако се направят разкопки, сигурно ще се намерят ценни археологически материали.

Понеже времето беше извънредно лошо, не можах да направя фотографически снимки от развалините на черквичките, които впрочем са издадени от Успенски. Тук приложената фотография на плочата е приготвена в Народния археологически музей.

(ЦВА, ф. 40, оп. П, а.е. 935, л. 9-11)

Антон П. Стоилов, етнограф при Втора армия

Етнограф при Щаба.
на 2-ра армия

До господина Началника
на Щаба на II армия

№ 2

На 3 и 6 того разгледах в Крива

Паланка библиотеката на прогимназията и архиерейското наместничество...

В прогимназиалното помещение в една стая са складирани физически и химически апарати, пособия по естествена история, география и история — всички от българското училище преди Балканската война. Тук намерих и голяма част от българската библиотека, както и църковно-училищната архива, от която някои преписки, разхвърляни из другите стаи на същото помещение. Преписките и книгите прибрах в една стая. Тая стая моля да се запечати с печата на Щаба и да се отвори, когато в града се наредят български власти. При това моля Ви, господине началник, разпоредете да се приготви един сандък, в който да се съберат отбраните книги и веднага да се изпратят в София във Военното министерство или на Народния етнографически музей.

Крива Паланка
6.X.1915 г.

Етнограф при Щаба на II армия
А.П. Стоилов

(ЦВА В.Търново. ф. 40, оп. II, а.е. 935, л. 27)

Етнограф на Щаба
на 2-ра армия

До господина Началника
на Щаба на 2-ра армия

№ 5

гр. Куманово

23 октомври 1915 г.

По Ваша заповед, господин полковник, се образува комисия, състояща се от А.П. Стоилов, неин председател, и членове г.г. Н. Тумпаров и Гр. Василев на 18 того, която да отиде в гр. Скопие да прибере от официалните учреждения и частните помещения на сръбски управления и чиновници книжа и книги в свръзка с миналата дейност пропаганда и през последните три години на сръбското владичество. Комисията замина същия ден за Скопие. След пристигането си тя пристъпи към работа. Председателят й А.П. Стоилов, който бе споходил града на 13 и 14 октомври и който бе разпоредил да се запазят архивите и книгите в сръбската митрополия, гимназия и дивизионно управление, нареди да се приберат първо от митрополията. За жал, членът г. Гр. Василев още на втория ден напуснал Скопие и заминал за Велес. Остана да прибират архивите и книгите А.П. Стоилов и Н. Тумпаров, а главно първият. В продължение на четири дена от споменатите три учреждения прибраха се в 22 от различна големина сандъци ред ценни съчинения и архиви. Между последните се намери и българската архива на нашата митрополия от 1870-1913 г., която се прибра в сандъците, както и такава на сръбската пропаганда от 1901-1915 г.

В сръбската гимназия намерих богата библиотека с ценни съчинения. Тук е била пренесена отчасти библиотеката и архивата на българското педагогическо училище и девическа 5-класна гимназия. За жал, много книги и реписки са изпокъсани и разхвърляни в стаята. По-важните съчинения взех, а останалите книги с преписката оставих, като запечатих стаята с печата на комендантството, като замолих последното с рапорт № 4 от 22 того да постави стража, докато пристигне наша училищна власт и постави в изправност остатъка от библиотеката, архивата, богатата училищна покъщнина и учебни пособия. Тук му е мястото, господин полковник, ако е възможно, щом се превземе един град, да не се поставят на първо време войници в училищата, докато властта не постави стража на библиотеките и кабинетите...

Взетите книги и архиви събрах в 22 сандъка, от които 21 адресирах до Народната библиотека в София, а 1 — до Военното министерство в София...

Опис

на книгите и архивите, взети от Сръбската митрополия, мъжката гимназия и военното комендантство в гр. Скопие. Сандък № 4

71. 11 папки с преписки на българската митрополия и черковно-училищното настоятелство

72. 5 тефтери със сметки на черковно-училищното настоятелство

73. 1 тефтер със сметки на българското дружество "Милосърдие" Сандък № 5

74. 23 папки с преписки на българската митрополия

75. 4 тефтери със сметки Сандък № 6

76. 12 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 7

77. Папки и връзки от писма (български и сръбски) из архивата на митрополията Сандък № 8

78. Сп. "Труд" (4 том)

79. Сочинения Достоевского (4 ч.)

80. Сочинения Гоголя (11 т.)

81. 18 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 9

82. 35 папки с преписка от българската митрополия Сандък № 10

83. 13 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 11

84. 10 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 12

85. 40 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 13

86. 35 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 14

87. 34 папки с преписки от архивата на българската митрополия Сандък № 15

88. 24 папки с преписки от архивата на българската митрополия и връзки със сръбска преписка от сръбската митрополия.

(ЦВА, ф. 40, оп. 11, а.е. 936. л. 31-33)

Рапорт

От 25 до 31 октомври т.г. прегледах архивите и библиотеките в гр. Велес на сръбската гимназия, на архиерейското наместничество, на мъжкия пансион (основните сръбски училища), на инспектората на сръбските училища в Брегалничката област, на околийското управление, къщата на сръбския учител Симич, трите черкви и параклис в града, манастира "Св. Великомъченик Димитрий" вън от града, частни библиотеки на някои семейства и пр. По-ценните сръбски книги и архиви, както и някои старопечатни български и гръцки книги и ръкописи прибрах и поставих в дванадесет (12) сандъка. Последните складирах в помещението на Щаба на II армия; ще ги предам на военния комендант в града за пазене.

Интересна е архивата на инспектората на Брегалничката област. Тук намерих препратени книжата от сръбските училища в Щип, Кочани, Радовиш, Св. Никола, Берово и Царево село. В тях има преписки по дейността на сръбската училищна власт, как да се пропагандира сръбският език между българското население. Още по-интересни са речите, които произнесли тая година директорите на училищата в Брегалничката област на празника "Св. Кирил и Методий", който за пръв път наредило сръбското министерство на народното просвещение да се празнува с пропагандическа цел. Характерно е обаче за велешани, въпреки неописуемия терор и всевъзможни охолни средства да унищожат българското име, на 23 март т.г. учениците от II клас се разбунтували против един учител, че ги псувал и наричал "бугараши", та в класната стая и на улицата вкупом викали: "Да живее цар Фердинанд!"

Намерих в сръбската гимназия и шест (6) гръцки ръкописа от първата половина на XIX век, повечето от които писани от известния български учител Йор. Х. Константинов (Джинот) във Велес. Само в един от тях има три страници на български език. В ръкописите се трактуват религиозни въпроси. От гръцката църква прибрах едно евангелие със среднобългарска редакция от 1512 г., писано от монах Макарий. В библиотеката на сръбската гимназия покрай сръбските книги запазени са и някои български от библиотеката на българските училища в града до 1913 г. Между тях намерих и ценната първопечатна книга в Солунската първа българска печатница на Хаджи поп архимандрит Теодосий от гр. Дойран под заглавие "Служение еврейско", печ. в 1839 г. Тоя екземпляр е бил от библиотеката на Джинот.

Събирам и сведения по историята на българското учебно дело във Велес от живи стари дейци и документи. От последните ценен е един от велешките учители, Димко, който е учителствувал след Георги Палаш, а последният учителствувал от 1798-1820 г. В манастира "Св. Димитър" се пази иконата на същия светец, изработена от коприна от първата българска учителка в Прилеп с надпис: "1867 г. в Македония първа българска учителка в Прилеп Неделя Петкова от Сопот."

Патриотите българи във Велес, за да спасят някои писмени паметници и български книги от хищническата ръка на сърбите, които всячески се стремили да заличат всеки спомен за българското име, закопавали ги в земята, но много измежду тях са повредени от влагата. За щастие митрополитската архива, която датира от 1889 г., е спазена в манастира "Св. Димитър". Нея не прибрах, защото е нова и добре завардена. Вън от това тя е свързана с живота на самия град: в която се съхраняват парични записи на сираци, предавани на църквите, както и документи на учители и учителки. С една дума, архива, която ще бъде нужна на българския владика още първия ден, щом се върне тук. А той в недалечно бъдеще ще се прибере в епархията си, защото скопският окръжен управител ми събщи, че за скопския владика е било разпоредено да се върне в епархията си.

Още отсега Ви моля, господин полковник, да имате предвид, щом се възстанови железопътното съобщение между София и Велес, още първите дни да благоволите да разпоредите да прибера складираните сандъци с книги във Велес, Скопие и Куманово и съпровозя в София.

(ЦВЛ, ф. 40, оп. II, а.е. 935, л. 36-37)

Етнограф при щаба
на 2-ра армия

№ 10

гр. Велес

До господина Началника
на Щаба на II армия

14 ноември 1915 г.

От 4 до 12 того включително престоях в гр. Прилеп по служебна работа. През това време разгледах библиотеките и архивите на сръбската мъжка прогимназия, на сръбските основни училища, на кметството, канцеларията на училищния инспектор.

Моята командировка се увенча с пълен успех за науката в Прилеп, защото в посещения ми манастир "Св. Богородица" на върха "Златовръх", а манастирът именуван "Трескавец", който отстои от Прилеп на 15 километра, намерих 9 (девет) ръкописа със среднобългарска и сръбска редакция от 15 до 17 векове с някои приписки по нашето минало. Тях намерих захвърлени из разни ъгли на манастирските помещения и същевременно констатирах посегателство на някои паметници от "новата сръбска култура". Най-важно е, че в черковните и училищни тавани, както и в частните къщи на гражданите Кочо Небреклиев, Тасо Хр. Думбалов, Ицко Х. Попов и Аце Хр. Янев намерих много ценни ръкописи за историята на нашия език от 14 до 16 век на среднобългарска редакция, както и два пергаментни листа на гръцки (старогръцки) език. Ръкописите са евангелия, месецослови, философски размишления — всичко на брой 8, които прибрах и донесох тук. Книгите, ръкописите, преписките и етнографските вещи събрах и донесох в щаба на II армия, като ги адресирах до Народната библиотека и Народния етнографически музей в София. Значи, в Щаба на 2-ра армия в гр. Велес са складирани

16 (шестнадесет) сандъци с книги, ръкописи, старопечатни книги и преписки.

В Прилепско, както и другаде намират се етнографски материали, като шевици, костюми, стари сечива и оръдия ръчни, които би могли да се вземат на износни условия, но като не разполагам

със суми, не ги купувам. Ако има възможност почитаемият Щаб на II армия, моля да направи представления пред Министерството на народното просвещение да ми се отпусне една сума за тая цел от 500 лева в аванс.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 935, л. 38)

Етнограф на Щаба
На 2-ра армия

№ 17

гр. Велес

До господина началник
Щаба на 2-ра армия
във Велес

12 декември 1915 г.

Рапорт

По Ваша заповед, господин полковник, на 6 того бях командирован с научна цел в гр. Охрид. Днес се завърнах от тая командировка и за резултатите си през тая командировка чест ми е да Ви доложя следното:

1. На пътя за Охрид спрях се в гр. Ресен. Тук ми се даде възможност да узная за съдбата на цар Самуиловия надпис, най-стар датиран паметник от Първото българско царство. Той и до днес най-грижливо и тайно се пази от трима селяни в с. Герман (Преспанско) на гръцко-българската граница — в гръцка територия. Пет дни преди моето заминаване дохождали селяни от с. Герман и разправили поверително на ресенския първенец г. Георги Татарчев, кмет на гр. Ресен, че Самуиловата плоча с надпис чували и при благоприятни обстоятелства щели да я пренесат в Ресен, ако селото им останело и занаят в гръцка територия. Убедих Г. Татарчев при първия удобен случай плочата (паметника) да прибере и изпрати на Софийския народен музей.
2. На един печатан Апостол в Ресенската черква "Св. Кирил и Методий" има ценна приписка за възраждането на тоя градец: "Принадлежи на църковната българска община от Ресен, 1867 г."
3. На 8 того пристигнах в гр. Охрид, който справедливо трябва да се именува свещен град за целокупния български народ не защото е съществувала Българска архиепископия в тъмното робство (до 1767 г.), но защото има извънредно ценни старини от нашето минало. За добра чест унищожителната сръбска ръка не е посмяла да се докосне алчно до тях, макар да ги е сквернила, за което нещо покровителят им св. Климент предвещал на сърбите съдбата, която заслужено ги сполетя. Набожният охридчанин с особено внимание на пътниците разправя за знамение, което се случило през това лято срещу празника на св. Климент (27 юли), а именно: вихрушка задига един сноп от българската нива и го занася на оброчище в горната Влашка махала на една круша с класовете нагоре. Събира се старо и младо да гледа това чудо и българите си шепнали, че сръбската държава ще изчезне, а ще тържествува България — св. Климент ще накаже Сърбия за жестокостите ѝ. От яд сръбската полиция изгорила снопа. Тоя и подобни гадания са характерни, защото разкриват душата на българина под сръбското робство. Такива легенди аз съм си отбелязал и от други места и ще бъдат предмет на една моя работа.

4. В гр. Охрид има 33 църкви само в крепостта, от които само в 6 се служи, а другите са запустели или преобърнати на джамии. Най-старата черква е "Св. София", преобърната на джамия през турското владичество. Тя е от VI век. Имала е три мазилки със зографии на светци. Светците, дето са запазени мазилките, ясно личат с надписите им. Правена е във време на Юстиниан Велики по план на Цариградската и Софийската "Св. София". Много интересно е, че отпред на амвона, изработен от хубав мрамор, издълбано в три колелца се чете в лигатури: "Архиепископ Григорий Български".

На мястото на днешната джамия "Имарет" (благотворителност), преданието казва, че била първата черква, посветена на св. Климент. Та дори преданието говори, че след преобръщането на св. Климентовата черква в джамия имуществата ѝ около нея били обсебени от околните християнски къщи, които насила били потурчени, та затуй те се отличавали със своето коректно държане спрямо българите. Мощите на св. Климент от тая църква били пренесени с иконата на същия-светец в черквата "Св. Богородица", съградена през XIV век, която черква почнала да се именува "Св. Климент". В нея освен мощите и иконите на св. Климент преданието казва, че иконите "Исус Христос" и "Матер Божи", обковани със сребро и поставени при царските врата на иконостаса, са от св. Климентовата черква, ала това не е истина — те са от 16 век. Има важно историко-етнографско значение владическият политрон, поставен от лява страна, а на мястото му отдясно поставен художествено изработен от орехово дърво нов. На венеца на политрона е имало надпис, но сега не се чете. Преданието казва, че е пренесен от св. Климентовата черква. Много е важна статуята (барелеф) от дърво с образа на св. Климент, подарена от римски папа през XIV век. Той заедно с една прозрачна плоча (по преданието от старата св. Климентова черква от престола) се пазят в олтара на черквата "Св. Климент". Зографията на черквата е потъмняла, та повечето надписи не се четат. И след проучването на тая черкова-манастир от Григорович, Кънчев, Кондаков, Успенски, Милюков, Баласчев, Спространов, Хелцер и др., тя заслужава по-подробно изучаване. Това трябва да стори нашето Археологическо дружество в София, като проучи в свързка с нея споменатите две черкви-джамии, още черквите в крепостта "Св. Врач", "Св. Никола", "Св. Константин", "Св. Иван Богослов", "Св. Димитър" и други, и направи разкопки.

5. В черквата "Св. Климент", в южната част, е библиотеката, в която се съхраняват 119 ръкописи славянски и старогръцки. Ръкописите в нея не можах да разгледам, защото един от четирите ѝ ключове, разпределени между четирима охридски граждани, взел е сръбският владика Варнава. Според описа на ръкописите от К. Радченко, професор от Петроградския университет, само един от тях е среднобългарски от XV век. Всичко има 20 славянски ръкописи, а останалите 99 са старогръцки на пергамент и хартия.

6. У стария свещеник Георги Поп Икономов се пазят извънредно ценни два паметника: плащеница, везана с коприна и сребро, от византийския император Андроник Палеолог и подарена на черквата "Св. Климент" със сърмен златен надпис "Спомени, пастирю на българите, в жертвеника си цар Андроник Палеолог". Също той пази многоценния хронограф от Йоан Куропалат, известен под име Скилица, на пергамент, писан на старогръцки език, в който много сведения дава за нашето минало до 13 век. Съдържа 454 стр., 4° fol. У дякон Георги Снегаров се пази разкошната св. Климентова корона. Тя не е на св. Климент, а на предпоследния български

архиепископ Йосифат (18 век). Работена е във Венеция и много добре е запазена. Приписва се на св. Климент, защото е на черквата-манастир "Св. Климент" и по предание заместница на св. Климентовата корона.

Изброените по-горе старини, както и други много, които се намират в Охрид и които ще се открият чрез разкопки в бъдеще, трябва Софийското археологическо дружество да ги събере в местен музей. По това в недалечно бъдеще ще му представя доклад. Тоя музей трябва час по-скоро да се образува, не само да се пазят старините по-добре, но и да бъдат достъпни за посетителите, а такива Охрид ще привлича и би трябвало всеки интелигентен българин да отиде да се поклони на св. Климент. И сръбският престолонаследник Александър посетил през Балканската война българския митрополит Борис в Охрид, но на излизане от митрополията на стълбите му паднала сабията и това било предсказание, според охридчани, че пъклените му планове за измяна на договора с България, ще изгуби държавата си — св. Климент ще го накаже.

7. Като събрах сведения по възраждането на гр. Охрид, направи странно впечатление гробницата на заслужилия учител и поет Гр. Пърличев. Не само че гробът му не е гледан добре — кръстът му липсва, но и надписът му е много безграмотен върху върхната гробна плоча. Той гласи така:

Тукъ почива Грнгорї. С: Пърличевъ, многозас-
лужившн. патрнотъ, поетъ и учитель, роденъ на 1829 и умрѣлъ на
25-ї. Јануарї. 1893 г: на възраст, 64 г: вечна ти паміатъ народни
трѹженнче

У неговата дъщеря се пази нов гръцки ръкопис на писмата му "Скерден бей". От библиотеката му нищо не е запазено.

8. Наистина само два дена престоях в Охрид (9 и 10 декември), но съм твърде доволен от сведенията, които си прибрах по миналото на Охрид. За жал, нищо не можах да науча за цар Самуил да се свързва неговото име с някое предание като негова столица. Крепостта-стената, която е заграждала стария град, е римска. В по-голямата си част е разрушена. Доста сведения събрах за независимия владетел в началото на 19 век на Охридско Джеладин бей.

Етнограф при Щаба на
2-ра армия

№ 19

гр. Скопие

До Господина началника
Щаба на II армия

20 декември 1915 г.

Тук намерих един ръкопис от Софроний Врачански (бележка с дата 1808 г.), от който си вземам бележки и го проучвам. Той е важен за нашата наука. Намерих и други паметници.

(ЦВА, ф. 40. оп. П, а.е. 935, л. 51)

Етнограф при Щаба на
2-ра армия
№ 28

гр. Струмица

До Господина началника
Щаба на II армия
в Струмица

20 януари 1916 г.

Рапорт

Пренесох и един каменен надпис със славянски букви от XIV век, намерен в основите при строежа на българската църква "Св. Димитър" преди 10 години и старателно укриван в земята от българите в Скопие да не го вземат сърбите. Последният паметник е ръкописна служба от Софроний Врачански, предадена лично от него на Черепишкия манастир (в Стара планина) в 1808 г., а оттам през 1852 г. владиката Доротей Врачански я занесъл в гр. Скопие в началото на черковния въпрос, когато е бил изпратен за български архиерей в този град, открих в Българската митрополия през последното ми минаване. И двата паметника са ценни за нашето минало.

П.П. В Скопие намерих и пренесох в София един български паметник от 1840 г. и най-старите протоколи на българската църковно-училищна община. Последните съдържат важни сведения за учебното дело в Скопско.

(ЦВА, ф. 40, оп. 11, а.е. 935, л. 52-53)

Етнограф при Щаба на
2-ра армия
№ 35

гр. Струмица

До Господина началника
Щаба на II армия
в Струмица

13 февруари 1916 г.

Рапорт

С Ваше разрешение, господине полковник, посетих с научна цел от 7 до 13 тогo гр. Дойран и Тиквешко. Резултатите от тая ми обиколка чест ми е, господине полковник, да Ви представя в следните точки:

1. ... В гр. Дойран даде ми се възможност да събера някои сведения за живота на архимандрит Теодосий, основателя на първата българска печатница в Солун през 1838 г., от неговата правнука баба Христана Ташова,

На един миней в дойранската църква "Св. Илия" има следната важна бележка по възражданieto на градеца:

Се прославн Славѣнцкыѣ ѣзыкѣ от 1858 годна н молямъ вн братына
българе нѣму да сы загубаваме матерніотъ ны ѣзыкѣ.

ОЦ. К: С: П: Г:

1861 септев. 16 день сабота".

На друг миней за м. август има следната бележка:

"Забележаване за сведение. През 1888 год. вследствие не оставянието на гърцкият владика Йоаким да се служи всенародами на празник "Св. Кирил и Методий" 11 май, предизвика се да се напусне църквата "Св. пророк Илия" и да се открие Български молебен дом (параклис) с име "Св. Кирил и Методий" и тъй покупи се здание и първата служба са служи на 24-и юни 1888 год.

Дойран (Поленин) Христо Телятинов".

2. От 6-12 того посетих Тиквешко, а именно: гр. Кавадарци, Неготино, с. Ваташа, с. Моклош и манастира му "Св. Никола" и с. Дренова.

В цялото Тиквешко чужда пропаганда никогаш не е проникнала, нито в черквите им се е пеяло по гърцки. Тя е една от най-чистите области в новите земи и заслужава обстойно да се проучи във всяко отношение, а особено в археологическо и етноложко. Интересно е да се проучи въпросът за потурчването на помаците българи, които пазят матерния си език много по-чист, отколкото местните българи. В посетените ми поселища църквите са със славянски надписи и старо-печатни или ръкописни славянски богослужебни книги.

3. В гр. Кавадарци намерих и взех следните паметници:

- 1) Един паметник на дъска от различни времена попълван, взет от Полошкия манастир.
- 2) Едно молитвениче с приписки, руско печатно издание от началото на XIX в.
- 3) Един часослов, руско печатно издание от 1765 г.
- 4) Един общ миней с прибавка в текста с ръкописни листове, от Божидаровата печатница във Венеция от XVII в.
- 5) Един печатан псалтир с ръкописни листове от XVII в.
- 6) Един печатан Ирмологий, руско издание от XVII в.
- 7) Един Кириакадромилн от еп. Софроний Врачански, печатан в Римник (Влашко) през 1806 г.
- 8) Една каменна плоча с четири фигури — римска.

Изброените осем паметници предадох на окръжния управител в гр. Кавадарци при рапорт № 34 от 10 того с молба да ги изпрати в София на Народния археологически музей.

4. В с. Ваташа (Тиквешко) проучвах въпроса за така известната печатница на даскал Камче, предшественица на Солунската хаджи Теодосова печатница. От сведенията, които събрах, установява се, че даскал Канче не е имал печатница във Ваташа: той е разпространявал печатаните

книги в Солун от хаджи Теодосий. Наистина в къщата му имало букви от олово, принадлежащи на хаджи Теодосовата печатница, а не на негова собствена печатница. Допустимо е ваташки търговци от Виена или Пеща да са доставяли букви хаджи Теодосию чрез даскал Камче. Вероятно оттук си води началото легендата, че в с. Ваташа е имало по-напред печатница от солунската на хаджи Теодосий.

5. Южно от с. Ваташа на разстояние 8 километра е Моклошкият манастир "Св. Никола". Черквата му е строена през 1695 г. Тя е съвсем занемарена; няма никаква живопис; иконите са груба изработка.

6. Западно от гр. Кавадарци е село Дреново. То е бележито със своята черква, строена през XIV век. Патронът на черквата е "Св. Димитър". Няма живопис — пострадала е от земетръс. Строежът на черквата е интересен, но още по-интересни са пет мраморни стълбове с орнаментални куполи, поставени във вътрешността ѝ, както и зазиданите четири мраморни орнаментални плочи. Стълбовете и плочите трябва да са взети от някоя монументална римска постройка в околността. Има предание, че тая черква е едновременно строена с оная на Полошкия манастир от двама братя. Когато последната била привършена, строителят ѝ признал, че тя е хубава черква, но е по-лоша от дреновската. Оттогава е останало името на манастира Полошки.

7. У кавадарския първенец дядо хаджи Васил Несторов има един старопечатен "Тримесник", печатан в Шкодра от Стефан със следната бележка в края на книгата:

Сврѣшн се сна божѣства кннга Ѡ рождества ХѢА А.Ф.Ѣ.Г. (1563)
мѣсца Децемѣра, на К.Д., въ странахъ македонскихъ въ штьчьсво въ
граде Скендерн, манстро Занѣтн

Същият има празничен общ миней, ръкописен, сръбска редакция.

И двете книги лично ще занесе в София и подари на Народната библиотека.

8. В гр. Неготино от свещеник Найдено Поп Михайлов взех две книги: една ръкопис, а другата печатна. И двете са на българско македонско наречие.

(ЦВА, ф. 40. оп. II, а.е. 935, л. 57-58)

Етнограф при Щаба на
2-ра армия
№ 42

гр. София

До Господина Началник
Щаба на 2-ра армия
в с. Левуново

24 юли 1916 г.

Рапорт

По повод телеграмата Ви, господине полковник, от 21 тогo под № 6814, чест ми е да Ви представя в резюме в тоя общ рапорт своята дейност като етнограф при Щаба на 2-ра отделна армия през време на войната (1915-1916).

Известно Ви е, господин полковник, че още в самото начало на обявяване на мобилизацията за тая война бях командирован в Щаба, с който се движех. Откак победоносните ни войски разбиха вражеските войски от похитените български земи в Македония и Моравско, както и от албански земи, постепенно можах, благодарение на съдействието на Щаба, да посетя с научна цел следните градове и манастири: Паланка, Осоговския манастир, Куманово, Скопие, Феризович, Призрен, Дяково, Дечанския манастир, Велес, Кавадарци, Неготин, Ваташа, Моклошкия манастир, Дреновския манастир, Прилеп, Трескавския манастир, Битоля, Ресен, Охрид, Струга, Дойран, Струмица със селата Водоча и Велуса, Петрич. В тия си обиколки, както знаете, можах да събера в 72 сандъка, различна големина, ръкописи, етнографски и археологически вещи, архиви и др.

За научните си обиколки в казаните места своевременно съм подавал рапорти в Щаба, повечето от които са прашани преписи в Щаба на действующата армия и в Министерството на народното просвещение (вж. рапортите ми: № 6 от 1 XI 1915, № 10 от 14 XI, № 13 от 30 XI, № 15 от 4 XII, № 17 от 12 XII, № 20 от 21 XII, № 28 от 20 I 1916, № 29 от 23 I, № 30 от 29 I, № 35 от 13 II, № 39 от 14 IV 1916).

Резултатите от научните си обиколки излагам в следните осем (8) точки.

1. Археологически и етнографски вещи. От Скопие 1 плоча с надпис от XIV век, от Призрен 1 икона от 15-16 в., 1 икона от по-ново време, 1 потир, свещенически одежди и др.; също от Призрен: 8 килима, 1 турска сабя, 1 пищов, 2 кремикови пушки, 3 цветни картини, 3. табли, шевици, 1 сърмен костюм, женска рокля бална и др.; от Дечанския манастир: един меден гюм с орнаменти, 1 епатрахил с образ на Стефан Дечански.

2. Старобългарски и сръбски ръкописи на пергамент и хартия. Събрах 32 ръкописи от 13-18 в. със старобългарска и сръбска редакция, които почти всички имат религиозен характер, но важни от езиково и палеографическо гледище. В някои от тях се намират ценни исторически бележки, както и приписки от по-късно време за миналото на българите. Твърде ценни са два поменика — 1 от Положкия манастир в Тиквешко, произхождащ от XIV век, и 1 от Скопие — от първата половина на XIX век. Към тия паметници отнасям и 5 старопечатни богослужебни книги от XVII век, печатани във Венеция.

3. Документи от Българското възраждане. Във Велес, Прилеп, Скопие, Тиквешко и Дойран намерих ръкописи и бележки от Възраждането на българите в тия места от голямо значение. Някои от тях са дори от края на XVIII век, други от 1826 г., 1840, 1851, 1867 и от по-ново време. Те хвърлят голямо осветление за народността на българите в Македония, що сърбите в своя див шовинизъм безкритично отказаха на българина.

4. Архиви — дипломатически, военни, митрополитски, училищни. В Призрен се изкопа в осем сандъка тайната архива на сръбското Министерство на външните работи. В Скопие, Прилеп и Велес намерих разхвърлени преписки от архивите на нашите митрополии и наместничества. Такива прибрах и пренесох. Тия архиви, макар и от новите времена, предимно след 1878 г., са важни за историята на нашето черковно-училищно дело в Македония. Особено ценни са ония преписки и документи, които се отнасят до борбата със сръбската пропаганда. Желателно е, особено скопската митрополитска архива, след преглеждането им, като се задържат по-важните от тях, да се повърне на митрополията, защото има в някои от тях местни въпроси, разрешенята на които ще се улесни от преписките им.

Части от българската училищна архива в Скопие, Велес, Прилеп и Дойран намерих и прибрах. Архивата на Брегалничката инспекция от сръбско време намерих във Велес, произхождаща от градовете Щип, Велес, Кочани, Радовиш, Царево село и Берово. Интересно е, че в тая архива се намериха и речите, които директорите на училищата в казаните училищни центрове държали на св. Кирил и Методий през 1914 г. Характерни са тия речи с изкривяване на историческите факти. Негли те ще послужат за лишна характеристика на сръбския шовинизъм.

5. Печатни книги. Интересно е, че в тия библиотеки, особено в Призренската семинарна библиотека, намерих някои старопечатни български книги, каквито липсват в Софийската народна библиотека. Между сръбските книги много са с шовинистическо съдържание.

6. Сръбско учебно дело в Македония. Една от задачите ми бе в обиколките да проуча сръбското учебно дело в Македония през последните три години на сръбската власт. От сведенията, които събрах, от богатите им училищни помещения с разкошна училищна покъщнина, богати библиотеки и кабинети при добър подбран учителски персонал, дойдох до заключение, че сърбите особени усилия положили за просветата, разбира се, с умисъл час по-скоро да посърбят българите. Всичко това ме много озадачи и като бивш ръководител на учебното дело в Македония до 1912 г. във време на турското владичество, морален дълг ми се налагаше да представя на надлежното място това създадено положение и съобразно него да се нагласи нашето учебно дело в Македония и Моравско. По тая именно причина явих се на 7 януари т.г. на доклад при г. П. Пешев, министър на народното просвещение, и му изложих подробно в продължение на 2 часа всичко, което бях видял и проучил на самото място, със скромно мнение как да се нареди нашето учебно дело в тия земи. Господин министърът ме изслуша с внимание. Доколко той е взел под внимание тоя устен доклад, това не зная — след нареждането на някои училища в тия земи не съм отивал.

7. Научни наблюдения върху езика и фолклора на българите в Македония. От 20 години насам усърдно съм се занимавал с езика и фолклора на българите в Македония. Повечето от споменатите селища съм спохождал в турско време по един или два пъти като главен екзархийски училищен инспектор, ала не бях напълно свободен за научни издирвания. Сега, през време на войната, въпреки неблагоприятното време за такъв вид издирвания все ми се даде възможност нови неща да изуча, познатите си да допълня. Например много ме интересуваше да разбера докъде се простира западната граница на българския говор, а това ми се удаде, като посетих Призрен; също, като пиша историята на българския фолклор, нужни ми бяха предания за Крали Марко, да проверя как е фалшифицирал Милош С. Милоевич в своя сборник "Укупног српског народа" от 1869-1870 г. български народни мотиви, и др. Няма съмнение, ред въпроси предстояха да изуча, ала краткото пребъждане в местата не ми позволяваше да проучвам. Вън от това времето не позволяваше за такива работи. Всеки случай вън от очакваното аз се добирах до такива сведения, каквито не винаги се поддават. Например интересно беше как един призронец правеше сравнение на местни думи със сръбски. А тоя момент бе много важен за мене.

8. Студии. Научните ми обиколки в резултат дадоха ми възможност да студирам по ред актуални въпроси. Първо и първо мен ме е интересувало отколе възраждането на българите в Македония и в тия си обиколки даде ми се възможност да допълня сведенията си, както и нови да направя. Например установявам с документи, че първата българска печатница е почнала да функционира в с. Ваташа (Тиквешко) през 1838 г. при даскал Камче и оттам пренесена в гр. Солун под управлението на архимандрит Теодосий от Дойран. За дейността на тия двама просветители, както и за живота им събрах сведения. Друго, За много градове възраждането им отнасяхм много късно, когато всъщност е било много по-рано — това според откритите ми документи. Новите данни по възраждането на българите в Македония събрах в един труд под заглавие "Документи и бележки по възраждането на българите в Македония", който труд четох в Българската академия на науките като неин член в едно от заседанията ѝ в началото на м. май и който труд се прие да се печати в изданията ѝ. По ред други въпроси приготвил съм и готвя монографии, които се печатиха в сп. "Отечество", "Църковен вестник" и пр. Понеже сега не излизат научните ни писания, някои от монографиите ще закъснеят да се печатат.

И тъй, времето от 17.III.т.г. до днес употребявам в работа, свързана с разработка на събраните ми материали и сведения. Напълно беглият поглед още не съм привършил над тях, ала вярвам до края на м. август да привърша.

(ЦВА. ф. 40, оп. П, а.е. 935, л. 16-20)